

**Noves aportacions a l'espècie M. 4753.
Un exemple de vaixella d'imitació
en pasta grisa al nucli urbà de *Blanda*.**

EUGENI BURGUEÑO VILLAREJO

Quaderns de la Selva, 14

•

Any 2002

p. 235 a 245

L'objectiu d'aquest treball és realitzar noves aportacions a l'estudi de l'espècie M. 4750 i de les imitacions en pasta grisa de ceràmiques de vernís negre del segle I aE, a partir d'una troballa excepcional de la forma Morel 4753a1 (MOREL, 1981: 328), localitzada al jaciment dels Padrets (Blanes, la Selva), dintre de la ciutat romana de *Blanda*.

El jaciment s'ubica estratègicament a la part alta i a la vessant més suau d'un turonet de 40,70 metres d'altura, en direcció sud/sud-est, inaccessible per la banda de mar per un important penya-segat, anomenat Puig d'en Lladó, conegut popularment com "Els Padrets", "La Penya", o "El Fortillo".

La referència del topònim modern ve del seminari que els PP. de la Sagrada Família tenien al carrer de Sant Bonós, on la finca ocupava tot el puig.

La seva situació a la costa, dintre de la població de Blanes, fa d'aquest punt una petita talaia des d'on es dominava visualment la badia natural, tota la plana litoral i gran part de la vall inferior de la Tordera. A l'actualitat, el pujol està totalment urbanitzat, per la part oposada a la Penya (BURGUEÑO/VILÀ, 2000: 31-32, fig. 3) (fig. 1).

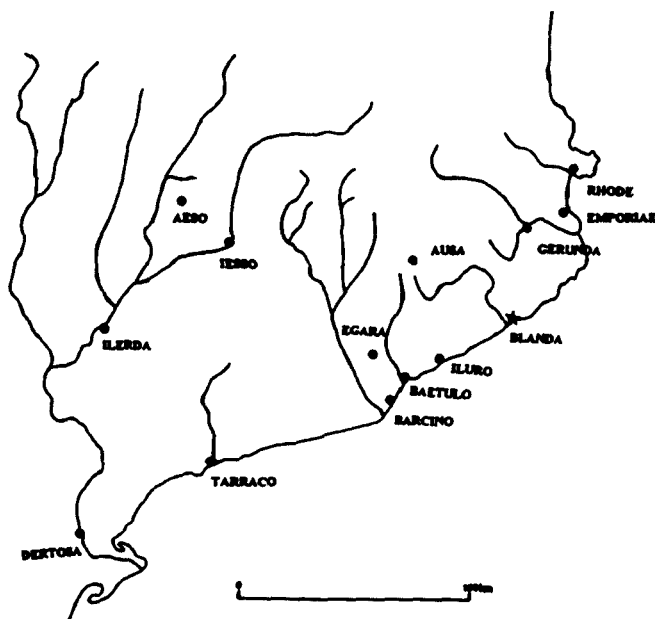

Fig. 1. Situació geogràfica de la *Blanda* romana.

Morel F 4753. Característiques, origen, difusió i cronologia

La denominació de M. 4753 es deu a J.P. Morel, el qual classifica aquesta producció de vernís negre dins del grup M. 4750.

Es tracta d'una copa crateroïde de vora exvasada, de perfil convex i llavi triangular, amb diverses acanaladures internes. El cos és hemisfèric i el fons alt i motllurat. Presenta a la vora una decoració d'oves en relleu i una falsa ansa aplicada gairebé sota la mateixa vora. Les pastes d'aquestes copes mantenen unes tonalitats del beix clar al beix rosat, mentre que el vernís és de molt bona qualitat, d'una coloració del negre setinat al negre metàl·lic amb irisacions de diversos colors.

Les seves dimensions oscil·len entre 18 i 44 centímetres de diàmetre boca (MOREL, 1981: 328 i 329, Pl. 145-146; SANMARTÍ, 1981: 189-191; PÉREZ BALLESTER, 1992: 119; PY, 1993: 145).

L'origen d'aquesta producció se situa a la Península Itàlica, encara que la problemàtica sorgeix amb la ubicació exacta de l'àrea de fabricació.

En un principi, i a partir dels nombrosos fragments trobats al peci d'Spargi (Sardenya) (PALLARÉS, 1979), se situa l'inici d'aquest material a la zona etrusca, però amb la realització d'altres estudis se sap que es va ampliar l'elaboració d'aquesta manufactura a l'àrea de la Campània (SANMARTÍ, 1981: 189-199; DUPRÉ/FERNÁNDEZ, 1983-1984: 302-307).

A partir dels treballs de L. Pedroni (1986, 1990 i 2000) i de J. Pérez Ballester (1992 i 2000) és quan s'associa definitivament aquesta producció a la zona de Cales (Campània), que segons sembla, després de la Taula Rodona celebrada a Empúries sobre el vernís negre dels segles II i I aE, tothom està d'acord en que és una forma calena (DDAA, 2000).

La seva difusió és realitza per via marítima cap al Mediterrani occidental, a través d'una doble ruta. Una primera via, de cabotatge, per l'Etruria septentrional cap a la *Gallia* i la *Hispania Tarraconensis*, i una altra alternativa centre-mediterrània, per Còrsega i Sardenya, a través de l'estret de Bonifaci i el recolzament dels ports de les Illes Balears, en direcció cap el Llevant de la Península Ibèrica, demostrats pel derelictes d'Spargi (La Maddalena, Sardenya) (PALLARÉS, 1979).

Una vegada arribada la mercaderia als diferents ports es produeix una redistribució a partir de les xarxes fluvials i les infraestructures terrestres.

Així, trobem exemples dins de la península itàlica, a la Campània, a Francolise (COTTON, 1979: fig. 20), a l'Etruria, als jaciments de Cosa, de Bolsena, de Volterra, de Norchia, de l'illa d'Elba, de Populonia, de Castiglioncello (Livorno), i de Luni (Toscana) (TAYLOR, 1957: Lám. XXXIII, D1 i dII; FROVA, 1977: lám. 73 i 75; MAGGIANI, 1981: Lám. XLVIII, a i b; MOREL, 1981: 329; BIANCHINI/CIBECCHINI/PASQUINUCCI, 2000: 11); a la regió de l'Umbria i del Veneto, a Todi i Adria (MOREL, 1981: 328-329; SANMARTÍ, 1981: 195); i a la zona de la Liguria, a jaciments com Portofranco i el Palazzo Ducale (Gènova) (MELLI/GAMBARO, 2000: 22).

A la Gàl·lia es localitzen a l'àrea del *Midi*, dins d'*oppida* indígenes com *Glanum* (Saint-Remy de Provence, Bouches-du-Rhone) (ARCELLIN, 1991: 214), Ensèrune (Nissan-lez-Ensèrune, Hérault), i *Ruscino* (Perpinyà, Pyrenées Orientales) (MOURET, 1927: lám. 21, c14; SOLIER, 1980: fig. 3, 60 i fig. 6, 140-141; SANMARTÍ, 1981: 195-197; PY, 1993: 145).

A la *Hispania Tarraconensis* s'han exhumat exemplars de la forma M. 4750 a Rhode (Roses, l'Alt Empordà) (PUIG/TEIXIDOR, 1998: 138; PUIG, 1998: 148, fig. 8, 1), a *Emporion* (l'Escala, l'Alt Empordà), a Sant Miquel de Sorba (Montmajor, el Berguedà), al Turó de Can Tacó (Montmeló, el Vallès Oriental), a *Iesso* (Guissona, la Segarra), a *Sigarra* (Prats de Rei, l'Anoia) (SERRA VILARÓ, 1922; SANMARTÍ, 1976, 1978 i 1981; AQUILUÉ *et alii*, 2000: 43; GUITART/PERA/GRAU, 2000: 222-223 i 229), a *Burriac* (Cabrera de Mar, el Maresme) (GARCÍA/PUJOL/ZAMORA, 2000: 65); a *Aeso* (Isona, el Pallars Jussà), a *Ilerda* (Lleida, el Segrià) (PAYÀ, 2000: 238-245), a *Tarraco* (Tarragona, el Tarragonès) (DUPRÉ/FERNÁNDEZ, 1983-1984: 302-307; MIRÓ, 1984-1985: 3-9), a *Salduie* (Saragossa) (GALVE/MELGUIZO/PARACUELLOS, 2000: 257, fig. 5, 13), a Torre la Sal (Ribera de Cabanes, Castelló) (FERNÁNDEZ IZQUIERDO, 1987-1988: 254, fig. 8, 1); a *Valentia* (València) (ESCRIVÀ *et alii*, 1992: 459-460; PÉREZ BALLESTER, 1992: 129-130; MARÍN JORDÀ/RIBERA, 2000: 96), i a *Carthago Nova* (Cartagena) (PÉREZ BALLESTER, 2000: 133, lām. 3; RUIZ VALDERAS, 2000: 144).

De forma molt esporàdica s'ha detectat la presència de la forma M. 4750 a l'Alta Andalusia, com és el cas de *Corduba* (Còrdova) (VENTURA, 2000: 183 i 208, fig. 17. núm. 254), segurament per un comerç interior amb *Carthago Nova*.

També s'ha localitzat un altre itinerari sud-mediterrani, des de la Península Itàlica cap al nord d'Àfrica (Campània-Cartago), demostrat pels exemplars exhumats d'aquesta forma al peci Roghi A de Filicundi (Illes Eòlies, Sicília) (CAVALIER, 1985: fig. 146), i a *Cartago* (Tunísia) (MOREL, 1981: 328-329) (fig. 2).

Fig. 2. Mapa de distribució de la forma Morel 4750: 1. Cales; 2. Franclise; 3. Cosa; 4. Bolsena; 5. Todi; 6. Illa d'Elba; 7. Populonia; 8. Volterra; 9. Castiglione; 10. Luni; 11. Gènova; 12. Adria; 13. Derelict Filicundi A (Illes Eòlies); 14. Norchia; 15. Derelict d'Spargi (Sardenya); 16. Cartago; 17. *Glanum*; 18. Ensèrune; 19. *Ruscino*; 20. *Rhode*; 21. *Emporion*; 22. *Blanda*; 23. *Burriac*; 24. *Tarraco*; 25. *Iesso*; 26. *Aeso*; 27. Sant Miquel de Sorba; 28. *Ilerda*; 29. *Sigarra*; 30. Turó de Can Tacó; 31. *Salduie*; 32. Torre la Sal; 33. *Valentia*; 34. *Cartagena*; 35. *Corduba*.

La cronologia inicial que es va fixar per a aquesta forma va ser de la primera meitat del segle II aE (MOREL, 1981: 328-329), però altres investigacions van precisar més la datació cap a la segona meitat del segle II i inicis del segle I aE (SANMARTÍ, 1981: 195-196; DUPRÉ/FERNÁNDEZ, 1983-1984: 302-307; PÉREZ BALLESTER, 1992: 128-130; PY, 1993: 145).

Després de la Taula Rodona d'Empúries, tothom situa la producció del model M. 4750 entre el 130/120 i el 90/80 aE (DDAA, 2000: 405), encara que arriba residualment fins a la segona meitat del segle I aE (50-30 aE) (PAYÀ, 2000: 240-243).

Les imitacions de vernís negre en pasta grisa del segle I aE

Característiques, difusió i cronologia

Les imitacions de ceràmica de vernís negre en pasta reduïda grisa han estat estudiades per investigadors com Page (1984), Bonet/Mata (1988), Miró/Pujol/García (1988), Pujol/Zamora/García (1996-97), Sanmartí *et alii* (1996), i AADD (2000), entre d'altres.

Sota aquesta denominació formarien part les produccions de ceràmiques de cocció reduïda i amb engal·ba grisa, que imiten, fonamentalment, el repertori de les campanianes B i les C, encara que també reproduïxen algunes formes de la campaniana A tardana.

La seves característiques principals són la diversitat de la qualitat de les pastes i dels acabats, i una producció i comercialització de caire regional o local. Les pastes són sempre de cocció reductora (grises), de vegades amb el nucli de color amarronat. Les superfícies poden estar vernissades totalment o parcial, sempre amb un vernís poc espès i poc adherent, d'una tonalitat grisa fosca. En ocasions no conserven vernís (CERDÀ *et alii*, 1997: 9).

La seva distribució és molt ampla, però sempre molt localitzada, es coneixen a l'Àfrica septentrional, a Tipasa (Algèria), a Thamusida, a Sala i a Kouass (Marroc) (LANCEL, 1968: 116; MOREL, 1968; PONSICH, 1969), al nord d'Itàlia (LAMBOGLIA, 1950: 68), al sud de França (PY, 1993: 400-401), i a les illes Balears (AMO DE LA HERA, 1970; SANMARTÍ *et alii*, 1996: 39-47).

En el cas de la Península Ibèrica, la difusió d'aquest material es realitza per a tota l'àrea ibèrica, tant es troba en jaciments ibèrics com en romans del segle I aE.

A Catalunya, s'han localitzat imitacions de vernís negre en pasta grisa a Empúries i la seva àrea d'influència, en unitats estratigràfiques del segon quart del segle I aE, amb un major desenvolupament en època augustal, i un final a l'època flàvia, possiblement sota el regnat de Domicià (CASAS *et alii*, 1990: 206; NOLLA/CASAS, 1992: 15; AQUILUÉ *et alii*, 2000: 43-44). També, a la costa central i sud laietana, a l'àrea d'influència d'Iluro, en nivells des del segon quart del segle I a. E. fins al canvi d'Èra (GARCÍA ROSSELLÓ, 1992: 21-31; CERDÀ *et alii*, 1997: 9; GARCÍA ROSSELLÓ/PUJOL/ZAMORA, 2000: 63-64), i a *Baetulo* i les seves rodalies, en fàcies

de mitjans del segle I aE, entre el 50 i el 30 aE (GRAU *et alii*, 2000: 77; JIMÉNEZ FERNÁNDEZ, 2000: 13).

En la fase tercera de Olèrdola (l'Alt Penedès), des de finals del segle II fins a la primera meitat del segle I aE (MOLIST, 1999: 315, fig. 16, 28), i a l'interior, en casos com *Ilerda*, amb una datació entre el 50 i el canvi d'Era (PAYÀ, 2000: 237-246).

Fora del Principat es detecta la seva presència al Baix Aragó i a Saragossa, amb imitacions en pasta gris de la campaniana B i les produccions locals del tipus D d'Azaila, dins de la primera meitat del segle I aE (MORET/GARDÉS/BENAVENTE, 1997: 32-34; BELTRÁN LLORIS, 1979: 149; GALVE/MELGUIZO/PARACUELLOS, 2000: 253), a Castelló (ARASA, 1994: 147-148), a *Valentia* des de finals del segle II aE fins al 75 aE (MARÍN JORDÀ, 1990: 93-96), a Cartagena, entre el 80/70-40/30 aE (PÉREZ BALLESTER, 2000: 133), a la vall del Guadalquivir, en contextos del segle I a.E, entre el 75 i el 10 aE (VENTURA, 2000: 185-186; ADROHER/LÓPEZ MARCOS, 2000: 158-159), i, fins i tot, a les Illes Balears, a *Pollentia* (Alcúdia, Mallorca), entre el segon i l'últim quart del segle I aE (SANMARTÍ *et alii*, 1996: 53), i a Eivissa (AMO DE LA HERA, 1971).

Per tant, la datació de producció caldria situar-la a partir del 80/70 fins al 40/30 aE, encara que manté una perduració, per la continuada reutilització, fins al segle I dE (CERDÀ *et alii*, 1997: 9; DDAA, 2000).

Descripció del material. Estudi i paral·lels

Al jaciment dels Padrets (Blanes, la Selva), s'han trobat diversos fragments de ceràmica grisa que imiten formes del vernís negre, com les LAMB. 1 o MOREL 2320; LAMB. 3 o MOREL 7550; LAMB. 5 i 5/7 o MOREL 2255-2265-2282-2283; LAMB. 27ab o MOREL 2788; LAMB. 27B o MOREL 2824-2825.

En el cas de la forma 4753a1, solament hem detectat la presència d'un exemplar que copia el model d'aquesta producció calena, i la seva descripció és la següent:

BL-Q/V-4260: Fragment de vora i paret d'una copa-crateroide d'imitació de vernís negre de Campaniana B de Cales. Forma M 4753a1. La pasta és de color grisa (N6), fina, dura, amb partícules de calç i mica. Superfícies amb engalba grisa fosca (N4)¹. Presenta una decoració al llavi extern d'oves en relleu, amb la base orientada a la part superior. Dimensions: Diàmetre boca: 19 cm; Long. decoració: 0,80 cm; Amplada decoració: 0,90 cm. (fig. 3).

Aquest exemplar s'ha localitzat dins un nivell d'habitació, denominat sota teules, de la Cala Q/V. La cala va ser excavada a la campanya de l'any 1977, sota la direcció de la Dra. Vilà de la Universitat de Barcelona, la qual roman inèdita.

Quant a elements de datació, aquesta peça, s'ha exhumat conjuntament amb Campaniana A tardana (100-40/30 aE), Campaniana B calena tardana (82-40 aE),

1. Per a les coloracions de les pastes he utilitzat la taula ROCK-COLOR CHART de la Geological Society of America.

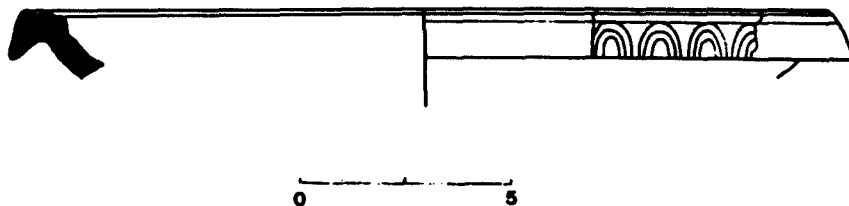

Fig. 3. Imitació en pasta grisa de la forma Morel 4753a1.

sigil·lata aretina (15 aE - 15 dE), i parets fines (75 aE - canvi d'Era). Així, la unitat estratigràfica es podria datar en època d'August, entre el 50 aE i el canvi d'Era.

L'únic paral·lel és el trobat a la ciutat romana d'Ilerda, amb una cronologia de mitjans del segle I aE, fins al canvi d'Era (PAYÀ, 2000: 237).

Per tant, es tracta d'un producte en pasta reduïda i engalba negre grisosa que imita un tipus de Campaniana de Cales de cronologia tardana, l'espècie 4753a1 (MOREL, 1981: 328), la qual intenta reproduir els mateixos motius decoratius i acabats.

Consideracions finals i cronologia

Les produccions en pasta grisa que imiten vernissos del segle I aE han estat molt poc estudiades, sempre relacionades amb una difusió local o regional.

Molt possiblement s'han de situar aquestes imitacions amb una reducció de l'arribada de les produccions de vernís negre i una major demanda de productes itàlics entre els anys 50 i 30 aE.

El buit i la necessitat d'alternatives, genera la introducció i el desenvolupament de productes de cost inferior, manufacturats en pastes reduïdes i engalba grisa, tècnica coneguda d'èpoques anteriors.

Segurament, tot aquest procés ens ve donat per una sèrie de canvis als centres productor itàlics, fins a la consolidació total de la tècnica del vernís vermell.

Així, a partir de l'últim quart del segle I aE fins a Tiberi, existeix un augment progressiu del vernís roig i una disminució continuada del vernís negre (MELLI/GAMBARO, 2000: 23; ADROHER/LÓPEZ MARCOS, 2000: 161), mentre que les imitacions en pasta grisa es mantenen (PAYÀ, 2000: 246), probablement com a una producció que equilibra ambdues.

En el cas del nucli urbà de Blanda, entre el 75 i el 50/40 aE, s'inicien les troballes de ceràmiques d'imitació en pasta grisa, però no serà fins a època d'August (40/30 aE - primer quart del segle I dE), quan es localitzen una major quantitat d'exemplars, sempre en un percentatge molt minoritari en comparació a les produccions de vernís negre de campanianes A tardanes, B calenes, i a les sigil·lades itàliques.

Bibliografia

- ADROHER, A.M.; LÓPEZ MARCOS, A. (2000): "Contextos de barniz negro en la Alta Andalucía entre los siglos II y I aC". A la *Taula Rodona sobre: La ceràmica de vernís negre dels segles II i I aC: Centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica*. (Empúries, 4 i 5 de Juny de 1998). Mataró. p. 149-176.
- AMO DE LA HERA, M. (1971): "La ceràmica campaniense de importación y las imitaciones campanienses de Ibiza". *Trabajos de Prehistoria XXVII*. p. 201-244.
- AQUILUÉ, X. et alii, (2000): "Les ceràmiques de vernís negre dels segles II-I aC a Empúries, l'Escala, Alt Empordà". A la *Taula Rodona sobre: La ceràmica de vernís negre dels segles II i I aC: Centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica*. (Empúries, 4 i 5 de Juny de 1998). Mataró. p. 31-58.
- ARASA, F. (1994): "Material procedent del jaciment ibèric del Cormulló dels Moros (Albocàsser, Castelló). Els materials d'importació i les imitacions". *Quaderns de Prehistòria Castellonense* 16. p. 125-155.
- ARCELLIN, P. (1991): "Céramiques campaniennes et deriveés regionales tardives de Glanum (Saint-Remy-de Provence, Bouches-du-Rhone). Questions culturelles et cronologiques". *Documents d'Archéologie Meridionale* 14. p. 205-238.
- BELTRÁN LLORIS, M. (1979): "La ceramica campaniense de Azaila. Problemas de cronologia del Valle Medio del Ebro". *Caesaraugusta* 47-48. p. 141-232.
- BONET, H.; MATA, C., (1988): "Imitaciones de ceràmica campaniense en Edetania y Contestania". *Archivo Español de Arqueologia* LXI. p. 5-38.
- BURGUEÑO, E.; VILÀ, M. del V. (2000): "*Blanda, parvum oppidum civium romanorum*. Les restes romanes de Blanes". *Blanda* 3. p. 29-37.
- CAVALIER, M. (1985): "Il relito A (Roghi) del Capo Graziano di Filicundi". *Archeologia Subacquea* 2. p. 101-127.
- CERDÀ et alii (1997): *El Cardo Maximus de la ciutat romana d'Iluro (Hispania Tarraconensis)*. *Laietània* 10. Mataró.
- CASAS, J. et alii (1990): *Ceràmiques comunes i de producció local d'època romana*. Sèrie Monogràfica, núm. 12. Girona.
- DDAA (2000): *La ceràmica de vernís negre dels segles II i I aC: Centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica*. Taula Rodona celebrada a Empúries, (4 i 5 de Juny de 1998). Mataró.
- DUPRÉ, X.; FERNÁNDEZ, I. (1983-84): "Aportació a l'estudi de l'espècie Morel 4750: Els exemples de Tarragona". *Ampúries* 45-46. p. 302-307.
- ESCRIVÀ, V. et alii (1992): "Unas producciones minoritarias de barniz negro en Valentia durante el S. II a. J.C". *Estudios de Arqueologia Ibérica y Romana. Homenaje a E. Pla Ballester*. p. 443-468.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1987-88): "El poblado ibérico de Torre la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón): Campaña de excavaciones 1985-1988". *Cuadernos de Prehistoria y de Arqueologia Castellonenses* 14. p. 227-274.
- FROVA, A. (1977): *Scavi di Luni. Relazione delle campagne di scavo 1972-1973-1974*. Roma.
- GALVE, Mª P.; MELGUIZO, S.; PARACUELLOS, P.A. (2000): "Las cerámicas de barniz negro de Salduie (Zaragoza)". A la *Taula Rodona sobre: La ceràmica de vernís negre dels segles*

- II i I aC: Centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica. (Empúries, 4 i 5 de Juny de 1998). Mataró. p. 249-268.
- GARCÍA ROSSELLÓ, J. (1992): "La ceràmica ibèrica en el contextos republicans de la Laietàània litoral". A *Les ceràmiques de tècnica ibèrica a la Catalunya romana (segles II aC - I dC)*. Barcelona. p. 21-31.
- GARCÍA ROSSELLÓ, J.; PUJOL, J.; ZAMORA, D. (2000): "Las cerámicas de barniz negro de los siglos II-I aC en la zona central de la costa layetana: Los ejemplos de Burriac, *Iluro* y sus territorios". A la *Taula Rodona sobre: La ceràmica de vernís negre dels segles II i I aC: Centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica*. (Empúries, 4 i 5 de juny de 1998). Mataró. p. 59-69.
- GRAU et alii (2000): "La ceràmica de vernís negre de *Baetulo* (Badalona, El Barcelonès)". A la *Taula Rodona sobre: La ceràmica de vernís negre dels segles II i I aC: Centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica*. (Empúries, 4 i 5 de Juny de 1998). Mataró. p. 217-223.
- GUITART, J.; PERA, J.; GRAU, M. (2000): "Les ceràmiques de vernís negre de la ciutat romana d'Isso (Guissona, Segarra)". A la *Taula Rodona sobre: La ceràmica de vernís negre dels segles II i I aC: Centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica*. (Empúries, 4 i 5 de Juny de 1998). Mataró. p. 217-223.
- GUITART, J.; PERA, J.; GRAU, M. (2000): "La ceràmica de vernís negre de Sigarra (Els Prats de Rei, Anoia)". A la *Taula Rodona sobre: La ceràmica de vernís negre dels segles II i I aC: Centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica*. (Empúries, 4 i 5 de Juny de 1998). Mataró. p. 225-230.
- JIMENEZ FERNANDEZ, M.C., (2000): "La ceràmica de vernís negre. Testimoni dels inicis de la ciutat de Baetulo". *Carrer dels Arbres* 11. p. 7-24.
- LANCEL, S. (1968): "Tipasitana III: la nécropole préromaine occidentale de Tipasa; rapport préliminaire (campagnes de 1966 et 1967)". *Bulletin d'Archéologie Algérienne* 3. p. 85-166.
- LAMBOGLIA, N. (1950): *Gli scavi di Albintimilium e la cronologia della ceramica romana (parte prima, campagne di scavo 1938-1940)*. Bordighera.
- MAGGIANI, A. (1981): "Nuove evidenze archeologiche all' Isola d'Elba: I rivenimenti di età classica e ellenistica, a l'Etruria Mineraria. *Atti del XII convegno di Studi Etruschi e Italici, Firenze, Populonia, Piombino, 16-20*. (Firenze, 1979). p. 173-192.
- MARÍN JORDÀ, C. (1990): *La presencia tardo-republicana en Valentia a través del registro arqueológico del palacio de Benicarló*. Tesi de Llicenciatura. Universitat de València.
- MARÍN JORDÀ, C.; RIBERA, A. (2000): "Las cerámicas de barniz negro de Valentia". A la *Taula Rodona sobre: La ceràmica de vernís negre dels segles II i I aC: Centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica*. (Empúries, 4 i 5 de juny de 1998).
- MELLI, P.; GAMBARO, L. (2000): "Considerazioni sulle produzioni tardo-repubblicane a vernice nera attestate a Genova". A la *Taula Rodona sobre: La ceràmica de vernís negre dels segles II i I aC: Centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica*. (Empúries, 4 i 5 de juny de 1998). Mataró. p. 19-29.
- MIRÓ, M.T. (1984-85): "Restes ibèriques al carrer Caputxins (Tarragona)". *Bulletí Arqueològic* 6-7. p. 3-9.

- MOLIST, N. (1999): "Arquitectura domèstica d'època ibèrica a Olèrdola. Estat actual dels coneixements". *Comunicacions presentades a les 9enes Jornades d'Estudis Penedesencs (Calafell 1996)*. Miscel·lània Penedesenca XXIV. p. 293-330.
- MOREL, J.P. (1968): "Céramique à vernis noir du Maroc". *Antiquités Africaines* 2. p. 55-76.
- MOREL, J.P. (1981): *Céramique campanienne: les formes*. Roma.
- MORET, P.; GARDÉS, P.; BENAVENTE, J.A. (1997): "La Torre Cremada (Valdetormo, Teruel): un fortín ibero-romano en el Bajo Aragón". *Kalathos* 16. p. 19-44.
- MOURET, F. (1927): *Corpus Vasorum Antiquorum*. France. Fasc. 6. Paris.
- NOLLA, J.M.; CASAS, J. (1992): "Les ceràmiques fines locals (o indígenes) del nord-est peninsular a època baix-republicana (darreries del segle III aC a principis del segle I dC)". A *Les ceràmiques de tècnica ibèrica a la Catalunya romana (segles II aC - I dC)*. Barcelona. p. 11-20.
- PAGE, V. (1984): *Imitaciones de influjo griego en la cerámica ibérica de Valencia, Alicante y Murcia. Iberia Graeca. Serie Arqueológica*. Madrid.
- PALLARÉS SALVADOR, F. (1979): "La nave romana di Spargi. Relazione preliminare delle campagne 1977-80". *Rivista di Studi Liguri* XLV. p. 147-182.
- PAYÀ, X. (2000): "Les ceràmiques de vernís negre de les ciutats romanes d'Aeso (Isona) i d'Ilerda (Lleida)". A *la Taula Rodona sobre: La ceràmica de vernís negre dels segles II i I aC: Centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica*. (Empúries, 4 i 5 de Juny de 1998). Mataró. p. 231-247.
- PEDRONI, L. (1986): *Ceramica a vernice nera da Cales*. Napoli.
- PEDRONI, L. (1990): *Ceramica a vernice nera da Cales 2*. Napoli.
- PEDRONI, L. (2000): "Produzione e diffusione della ceramica calena "Media": Problemi e ipotesi di lavoro". A *la Taula Rodona sobre: La ceràmica de vernís negre dels segles II i I aC: Centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica*. (Empúries, 4 i 5 de Juny de 1998). Mataró. p. 345-361.
- PÉREZ BALLESTER, J. (1992): "El vaso crateroide de barniz negro decorado con ovas F-4753, una probable producción calena". *Saguntum* 25. p. 119-131.
- PÉREZ BALLESTER, J. (2000): "Cerámicas de barniz negro de los niveles republicanos del anfiteatro (Cartagena)". A *la Taula Rodona sobre: La ceràmica de vernís negre dels segles II i I aC: Centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica*. (Empúries, 4 i 5 de Juny de 1998). Mataró. p. 129-141.
- PONSICH, M. (1969): "Les céramiques d'imitation: La campanienne de Kouass". *Archivo Español de Arqueología* XLII. p. 56-80.
- PUIG, A.Mª. (1998): "Aproximació cronològica a la muralla de Rhode. Una defensa en el límit est del nucli de Santa Maria". *Empúries* 51. p. 139-164.
- PUIG, A. Mª; TEIXIDOR, M. (1998): "La cinquena campanya d'excavacions a la Ciutadella de Roses en el marc del conveni dels anys 1993-96 (Roses, Alt Empordà)". *IV Jornades d' Arqueologia de les comarques de Girona*. Figueres. p. 136-145.
- PUJOL, J.; GARCÍA, J. (1994): "El poblament ibèric dispers al Maresme central: l'exemple de Can Bada (Mataró), i el procés de romanització des de l'inici de la colonització agrícola fins al naixement d'Iluro". *Laietania* 9. p. 87-129.

- PUJOL, J.; ZAMORA, M.D.; GARCÍA, J. (1996-97): "El jaciment ibero-romà de Madà (Argentona, El Maresme). Un possible cas de continuïtat d'assentament al *territorium d'Iluro*". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* Vol. XXXVI. p. 347-376.
- PY, M. (1993): "Céramique à reliefs d'applique de Calès". *Lattara* 6. p. 144-145.
- RUIZ VALDERAS, E. (2000): "La cerámica campaniense de Cartagena". A la *Taula Rodona sobre: La ceràmica de vernís negre dels segles II i I aC: Centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica*. (Empúries, 4 i 5 de Juny de 1998). Mataró. p. 143-144.
- SANMARTÍ, E. (1976): "Breu aproximació a la ceràmica de vernís negre del poblat de Sant Miquel de Sorba". *Cypsela* I. p. 125-128.
- SANMARTÍ, E. (1978): *La cerámica campaniense de Emporion y Rhode*. Barcelona.
- SANMARTÍ, E. (1981): "Observacions sobre la presència i distribució de l'espècie Morel 4750 a Catalunya". *Ampurias* 43. p. 189-199.
- SANMARTÍ, J. *et alii* (1996): *Les ceràmiques de vernís negre de Pollentia*. Barcelona.
- SERRA VILARÓ, J. (1922): *Poblado ibérico de San Miguel de Sorba. Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, Memoria núm. 44*. Madrid.
- SOLIER, Y. (1980): *La céramique campanienne de Ruscino, a Ruscino (Chateau-Roussillon). Études Archeologiques* I. Paris.
- TAYLOR, D.M. (1957): "Cosa: Black-glaze pottery". *Memoirs of the American academy in Roma* XXV. p. 65-193.
- VENTURA, J.J. (2000): "La ceràmica de barniz negro de los siglos II-I aC en Andalucía Occidental". A la *Taula Rodona sobre: La ceràmica de vernís negre dels segles II i I aC: Centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica*. (Empúries, 4 i 5 de Juny de 1998). Mataró. p. 177-215.

